

## ՀԱՂԱՐԾԻՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ԳՊՐՈՑՆ

*Բանալի բառեր՝ հաշատուր Տարոնացի, խազեր, Հովհաննես Արմանեցի, Նոր Գետիկ, Կայենո գավառ, Ջորափոր, Գևորգ Գ, Խաղարծին:*

Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր հոգևոր և մշակութային կենտրոն Հաղարծինի վանքը գտնվում է պատմական Ջորափոր, հետագայում Կայան կոչված գավառում՝ անտառապատ լեռներով ու ձորակներով շրջապատված մի գեղատեսիլ հարթավայրում, ուր Հաղարծին գետակի երկու վտակները լեռնոտ բարձունքներից իջնող փեշերի վրա կազմում են թերակղզի, ապա վանքից փոքր-ինչ ներքև միանալով խառնվում Աղստե գետին:

Վանքն աղբյուրներում հանդիպում է նաև Խաղարծին<sup>1</sup>, Հողարծին<sup>2</sup>, Հավարծին<sup>3</sup>, Աղարծին<sup>4</sup>, Աղրծին<sup>5</sup> անվանումներով: Ժողովրդական ստուգաբանության համաձայն՝ «Հաղարծին» անունն առաջացել է «արծիվ» և «խաղաց» բառերից, որ նշանակել է արծիվների խաղ կամ արծիվների խաղալու վայր: Ըստ ավանդազրույցի՝ տաճարի օծման հանդեսին վանականները տեսնում են, որ Սուրբ Հոգին արծվակերպ իջել է կաթողիկեի վրա, և նկատելով արծվի սավառնելու ժամանակ պտույտներ գործելու խաղը՝ անվանել են «խաղ արծվի», որից էլ վանքը կոչվել է Խաղարծին կամ Հաղարծին<sup>6</sup>: Թևատարած արծվի կերպարն արտացոլվել է վանքի զարդաքանդակներում: Սբ. Աստվածածին եկեղե-

1 Վիմազիր արձանագրություններում հանդիպում է և՛ Խաղարծին, և՛ Հաղարծին ձևով: Տե՛ս Իրվան հայ վիճագրության, պրակ VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին՝ Ս. Ավագյան, Հո. Զանփոդդյան, Երևան, 1977, էջ 20-61:

2 Աշխարհացոյց Վարդանյ վարդապետի, քնն. հրատ. Հ. Պերպերեանի, Փարիզ, 1960, էջ 12: Մ. Զամյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 96:

3 Ա. Մաքևոսյան, Հայերեն ձևագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Երևան, 1984, էջ 560:

4 Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ն. Դորդանյանի, Երևան, 1973, էջ 74:

5 ՄՄ 1028, Պահպանակ Ա, տե՛ս Մայր ցուցակ հայերեն ձևագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Գ, Երևան, 2008, էջ 118:

6 Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 231:

ցու արևելյան պատին քանդակված տաճարի աջ և ձախ կողմերում երկու վեղարավոր հոգևորականներ են, որոնք ձեռքերը պարզել են վեր և ցույց են տալիս կաթողիկեի խաչին նստած արծվին<sup>7</sup>:

Հաղարծինի վանական համալիրի մասին հիմնական աղբյուրը վիմագիր արձանագրություններն են, որոնք կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում միջնադարյան Հայաստանի այս նշանավոր հոգևոր ու մշակութային կենտրոնի պատմության, միաբանության, հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր-մշակութային կյանքի վերաբերյալ: Հակառակ վիմագիր արձանագրությունները՝ մատենագրական աղբյուրները սակավախոս են: Մատենագրական առաջին տեղեկությունները հաղորդում է Կիրակոս Գանձակեցին: Պատմիչը գրում է, որ 1196 թվականին Նոր Գետիկի եկեղեցու օծման հանդեսին ներկա էր նաև Հաղարծինի վանահայր Խաչատուր Տարոնացին՝ սուրբ և առաքինի, գիտություն, հատկապես երաժշտական արվեստով հռչակված մի մարդ<sup>8</sup>, որի առաջնորդության տարիներին Հաղարծինը դառնում է միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային նշանավոր կենտրոններից մեկը: Կիրակոս պատմիչը նաև վկայում է, որ 1246 թվականին, երբ Վարդան Արևելցին Կիլիկիայից Հայաստան է բերում Կոստանդին կաթողիկոսի սահմանած կանոնները, Կարինի, Անիի, Բջնիի, Ամբերդի, Հաղպատի, Սանահինի, Գետիկի, Կեչառիսի, Այրիվանքի և այլ նշանավոր հոգևոր առաջնորդների շարքում կար նաև Հաղարծինի վանքի առաջնորդի ստորագրությունը<sup>9</sup>: Հաջորդ տեղեկությունը տալիս է Վարդան Արևելցին՝ վանքը կոչելով Հողարծին. «Եւ բազում գաւառք ի կողմն հիւսիսոյ, որ կոչի Զակամ, ուր կայ Սուրբ Խորանաշատ եւ Հողարծին եւ Գետկաց վանք»<sup>10</sup>: Ստեփանոս Օրբելյանը վանքն անվանում է «զգերահռչակ ուխտն Հաղարծին»<sup>11</sup>:

Ձևայած Հաղարծինի մասին առաջին հիշատակությունները ԺԲ դարից են, բայց քանի որ վանական համալիրը բաղկացած է Ժ-ԺԳ դարերում կառուցված շինություններից, ենթադրելի է, որ այնտեղ միաբանություն գործել է ավելի վաղ շրջանից:

Հաղարծինի վանական համալիրի մեջ են մտել Սբ. Գրիգոր, Կաթողիկե,

<sup>7</sup> Նույն տեղում:

<sup>8</sup> Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մելիք-Յանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 211-212:

<sup>9</sup> Նույն տեղում, էջ 310:

<sup>10</sup> Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, էջ 12:

<sup>11</sup> Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 342:

Սբ. Ստեփանոս, Սբ. Աստվածածին եկեղեցիները, 2 գավիթ, սեղանատունը, արքունական դամբարանը, եկեղեցականների խուցերը, աղոթատեղիներ, խաչքարեր, օժանդակ շինություններ:

Առաջին շինությունների վերաբերյալ վիմագիր և մատենագիր տեղեկություններ չկան: Ամենահինը Սբ. Գրիգոր եկեղեցին է, որի հիմնադրման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ: Չի պահպանվել ոչ մի արձանագրություն: Եկեղեցու մուտքին եղած միակ արձանագրությունն էլ ժամանակի ընթացքում մաշվել ու դարձել է անընթեռնելի: Դատելով ճարտարապետական ոճից՝ ենթադրվում է, որ եկեղեցին կառուցվել է Ժ-ԺԱ դարերում: ԺԲ-ԺԳ դարերում է կառուցվել Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին: Վիճելի է նաև Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հիմնադրման ստույգ ժամանակը: Ենթադրվում է, որ այն կառուցվել է 1071 թվականին, իսկ վերանորոգումը տեղի է ունեցել 1281 թվականին<sup>12</sup>:

Սելջուկների արշավանքներից ավերվում է վանքը: ԺԲ դարի վերջերին, երբ այս գավառում հաստատվում է Զաքարյանների իշխանությունը, Վրաց Գեորգի թագավորի հրամանով և նրա իշխաններ Սարգիս Զաքարյան ամիրսպասալարի, Մահկանաբերդի իշխան Ամիր Քրդի, Անտոնի Ճղունտելիի և Ելբեկի աջակցությամբ 1184 թվականին հաշատուր Տարոնացի վարդապետը և Սուքիասը, որին Մ. Բարխուդարյանը անվանում է Արցախեցի<sup>13</sup>, վերանորոգում են եկեղեցին, վերականգնվում են Հաղարծինի վանքի հողատիրական իրավունքները, և վանքը անհատույց ստանում է Միջնաշենի այգին, Աբասաձորը, Տանձուտը, Տեառնխաչը, Քրդեանը: Պատմական այս փաստը հաստատվում է Սբ. Գրիգոր եկեղեցուն կից գավիթի արևելյան պատին ագուցված սալի վրա

<sup>12</sup> Սբ. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման ժամանակը վիճելի է: Եկեղեցու հարավային մուտքի քանդակալի կամարի երկու կողմերում պահպանվել են «Թ ԶԼ» և «ԹՎ ՇԻ» գրերը: Հետազոտողներից ոմանք սա ընդունում են որպես երկու տարբեր արձանագրություն և եկեղեցու կառուցման թվականը համարում են ՇԻ (1071), իսկ վերանորոգմանը՝ ԶԼ (1281): Դատելով ճարտարապետական ռեալիստիկ առանձնահատկություններից՝ որոշ հետազոտողներ էլ կարծում են, որ եկեղեցին չի կառուցվել ԺԱ դարի կառուցյ ինեղ, այլ ավելի ուշ շրջանի՝ ԺԳ դարի շինություն է, և արձանագրությունը կարդում են իբրև մեկ ամբողջություն, այսինքն՝ «Թ ԶԼ (1281) թվին շինեցաւ»: Տե՛ս Մ. ՏԷՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ, *Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծինի և Դաղի եկեղեցիները և վանական շինությունները*, Երուսաղեմ, 1931, էջ 74-75: Մ. Բարխուդարեանց, *Արցախ, Բագու*, 1895, էջ 364, Հ. Ոսկեան, *Արցախի վանքերը*, էջ 223, Հ. Եղիազարյան, «Հաղարծինի վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները», *Էջմիածին*, 1954, ք. 9, էջ 35-38, Н. Токарский, *Архитектура Армении, Ереван*, 1961, ст. 288-289, Գիվան, *պրակ VI*, էջ 44, Ի. Էլարյան, *Աղստեի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները*, Երևան, 1980, էջ 53:

<sup>13</sup> Մ. Բարխուդարեանց, *Պատմություն Աղուանից*, Բ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 195:

պահպանված արձանագրությունները. «Ի ՈւԳ (1184) թուիս Հայոց ի թագաւորութեանն Ափխազաց Գեորգեա, ի հայրապետութեանն Հայոց տեառն Գրիգորիսի ես՝ Խաչատուր վարդապետ, և Սուքիաս նորոգեցաք զՍուրբ Գրիգորս՝ հրամանաւ թագաւորին եւ իւր մեծամեծ իշխանացն՝ Սարգսի, Ամիր Քրդին, Անտոնի Ճղունտելին, Ելբեկին: Եւ թագաւորն զհին եւ զնոր կազմութիւնս գրով ետ ի Սուրբ Գրիգորս զայգին ի Միջնաշինին ջրին, զՏեառնխաջ՝ կոպար վանիցս ի միջին, զՔուրդեւանն, զԱբասաձոր, զՏանձուտն»: Նույն արձանագրության անեծքի բանաձևում հիշատակվում է Վարձիա վրացական վանքը՝ «Նգովեսցին ի Վարձէս Աստուածածնէն»<sup>14</sup>: Հովսեփ Օրբելին նկատում է, որ այս և Հաղարծինի վանքի մի շարք այլ արձանագրություններում հանդիպող վրացական անունները վկայում են այն մասին, որ Հաղարծինը այդ շրջանում հարել է քաղկեդոնականությանը<sup>15</sup>:

Մբ. Աստվածածնին կից գավիթը ավերվել է, մնացել են միայն ավերակները: Երկրորդ գավիթը եղբոր՝ Զաքարեի մահվանից հետո (1212 թ.) նրա հիշատակին կառուցում է Իվանե Զաքարյանը՝ «Եւ ես շինեցի ի մեր վանքս Հաղարծին ժամատուն վիմարդեան, կամարակապ ի դրան Մբ. Գրիգորիս եւ այգի յերեւան ետու վասն յիշատակի եղբարն իմոյ»<sup>16</sup>: Իվանեն արևմտյան մուտքին թողնում է ընդարձակ արձանագրություն Զաքարյանների հաղթանակած պատերազմների, հայրենի տիրույթները սելջուկների արշավանքներից ազատագրելու և վերադարձնելու մասին: Այս արձանագրության մեջ Զաքարյանները համարվում են Բագրատունիներ, թվարկվում են այն տարածքներն ու ամրոցները, որոնք ազատագրել են Զաքարյան եղբայրները. «Եւ ետ տիրել սեփհական ժառանգութեան նախնեաց մերոց ետ ի ձեռս մեր յառաջ զանառիկ դղեակն Անբերդ, եւ զթագավորանիստ քաղաքն Անի, ապա զամուրն Բջնի, զՄարանդ, Միչք եւ Գավազանք ի Թավրէժ, զԿարնո քաղաք մինչեւ Խլաթ, զՇաքի եւ զՇրուան, Պարտաւ մինչեւ Բելուկան եւ զայլ բազումս իւրեանց սահմանաւք»<sup>17</sup>:

Մբ. Գրիգոր եկեղեցու գավթի հարավային պատին կից է արքունական դամբարանը: 1865-1895 թվականներին, երբ Հաղարծինի վանահայր է դառ-

<sup>14</sup> Դիվան, պրակ VI, էջ 37:

<sup>15</sup> Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց՝ Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ IX:

<sup>16</sup> Դիվան, պրակ VI, էջ 23:

<sup>17</sup> Նույն տեղում, էջ 22, Ս. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Կ. Ա., Տփլիսի, 1842, էջ 131, Հովհ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Կ. Բ., էջմիածին, 1842, էջ 370, Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 366: Հ. Մանանդյան, Քննական տեսութուն, Կ. Գ., Երևան, 1977, էջ 142-143:

նում էջմիածնի միաբան Պողոս վարդապետը, քանզում է դամբարանի պատերը և քարերը օգտագործում այլ կառույցների շինարարության մեջ<sup>18</sup>: Այժմ պահպանվել են դամբարանի հիմնապատերը և երկու տապանաքար: Ենթադրվում է, որ այստեղ հանգչում են Կյուրիկյան թագավորները<sup>19</sup>:

ԺԲ դարավերջին և ԺԳ դարասկզբին Հաղարծինը հիշվում է Հայաստանի նշանավոր ուսումնական կենտրոնների շարքում: Հաղարծինի մեզ հայտնի ուսուցիչը բանաստեղծ և երաժիշտ, միաբանության առաջնորդ Խաչատուր Տարոնացին<sup>20</sup> է, որի անվան հետ է կապվում Հաղարծինի վանական դպրոցի հիմ-

18 **Մ. արք. Սմբատեան**, *Տեղագրութիւն Գեղարքունի Մովազարդ գաւառի, որ այժմ նոր Բայազետ գաւառ, Վաղարշապատ, 1896*, էջ 179-185:

19 Այստեղ երեք տապանաքար է եղել, որոնցից մեկը կրաքարից է և ամբողջովին փայփայվել ու վերածվել է մանր բեկորների, անհնար է պարզել, թե ում տապանաքարն է: Ս. Զալալյանցը ժամանակին կարդացել է տապանաքարերի արձանագրությունը. «Այս է հանգստարան թագաւորաց Գագայ եւ Գաւգայ»: Այժմ պահպանվել է միայն մեկի անվան սկզբնատառը. «Այս է հանգստարան թագաւորաց Գ»: Երրորդի վրա արձանագրված է «Սմբատ թագաւոր»: Ժամանակին այն տեսակետն է եղել, որ այստեղ թաղված են Բագրատունի Սմբատ Բ (977-990) և Գագիկ Ա. (990-1020) թագավորները: Ըստ Ստեփանոս Ասողիկի Աշոտ Գ Ողորմածի որդիներից Սմբատ Բ թագավորը թաղված է Անինում. «Եւ մեռաւ անդէն եւ թաղեցաւ ի նմին ֆաղաբի»: Երկրորդ որդու՝ Գագիկ Ա-ի գերեզմանի տեղը չի նշվում: Աշոտ Գ Ողորմածի կրտսեր որդին՝ Գուրգեն Ա. Կյուրիկեն (982-989) հիմք դրեց Կյուրիկյան թագավորությանը Տաշիր-Ձորագետում: Նա թաղված է Սանահինում: Կյուրիկյանների հաջորդ գահակալը Տաշիր-Ձորագետում Գուրգեն Ա-ի որդի Դավիթ Անհողինն էր (989-1048), որն ուներ չորս որդի՝ Գուրգեն, Գագիկ, Ատրնեսեն և Սմբատ անուններով և մեկ դուստր՝ Հրամուշը: Գագիկը 1037 թվականին տիրեց Կախեթ-Չերեքի գահին և դարձավ Կյուրիկյան արքայատոհմի կրտսեր նյուտի հիմնադիրը: Դավիթ Անհողինի մահից հետո Տաշիր-Ձորագետի թագավոր է դառում նրա ավագ որդին՝ Կյուրիկե Բ (1050-1089), իսկ Սմբատը եղբոր՝ Կյուրիկե Բ-ի հետ գահակից էր Տաշիր-Ձորագետում: Տե՛ս **Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ**, *Պատմութիւն տիեզերական, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց*, հ. ԺԵ, Գիրք Բ, կազմեց **Գ. Մանուկեան**, 2011, էջ 808, *Հայոց պատմություն*, Երևան, 2014, էջ 55-61, 127-135, **Ս. Զալալյանց**, *Ճանապարհորդութիւն...*, հ. Ա, էջ, 134, *Դիվան, պրակ VI*, էջ 59, **Հ. Եղիազարյան**, «Հաղարծինի վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները», *էջմիածին*, 1954, թ. 9, էջ 39, **Մ. Բարխուդարեանց**, *Արցախ*, էջ 367, **Մ. Տէր-Մովսիսեան**, *Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծինի և Դադի եկեղեցիները և վանական շինությունները*, էջ 78, **Լ. Խաչերեան**, *Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները... միջնադարյան Հայաստանում եւ Կիրիկիայում (V-XVI դ.դ.)*, Լիզբոն, 1998, էջ 593 **Թ. Հակոբյան**, **Ստ. Մելիք-Բախչյան**, **Հ. Բարսեղյան**, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 316, **Կ. Ղաֆաղարյան**, *Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները*, Երևան, 1957, էջ 24, **M. Brosset**, *Deux historiens arméniens*, Petersbourg, 1870, ծմք. 51. **Ղ. Մովսիսեան**, *Լոռիի Կյուրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը*, Վիեննա, 1923, էջ 32: **Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, *Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին*, հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 210-212:

20 **Լ. Խաչերեան**, *Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները...*, էջ 593-596: **Ա. Մովսիսյան**, *Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության*, Երևան, 1958, էջ 257-259:

նադրումն ու ծաղկումը: Խաչատուր Տարոնացու գործունեությունը համընկնում է Զաքարյանների պատմության տնտեսական, քաղաքական և մշակութային վերելքի ժամանակաշրջանին: Ինչպես վանքի առաջնորդ դառնալուց առաջ, այնպես էլ հետո, Խաչատուրի մասին տեղեկությունները շատ քիչ են: Հայտնի չեն նրա ծննդյան ու մահվան թվականները: Ժամանակի բարձր համբավ վայելող գիտնական վարդապետներից էր Խաչատուր Տարոնացին, և նրա մասին Կիրակոս պատմիչը ականածանքով գրում է, թե նա առանձին փայլ և հուշակ բերեց այս միաբանությանը, որ իր գալուց առաջ ամուլ էր և խամբած. «Սա պայծառացոյց զուխտն, որում առաջնորդ էր ինքն, որ յառաջ քան զգալն նորա ամայի էր եւ խամբացեալ»<sup>21</sup>: Իսկ ե՞րբ և որտեղի՞ց է Խաչատուրը եկել Հաղարծին: Չկան տվյալներ: Չնայած հենց սկզբից էլ Խաչատուրին մենք տեսնում ենք Հաղարծինում<sup>22</sup>, բայց դատելով Տարոնացի կամ Տարոնեցի<sup>23</sup> մականունից՝ ենթադրելի է, որ նա ծնված պետք է լինի Տարոնում և Հաղարծին էլ եկել է հավանաբար հենց Տարոնից, մինչև 1184 թվականը, որովհետև Հաղարծինի այս թվականի արձանագրության մեջ նա արդեն հիշվում է իբրև միաբանության առաջնորդ: Նրա նկատմամբ բարեհաճ վերաբերմունք ունեին վրաց Գեորգի Գ թագավորը և Թամար թագուհին: Ինչպես տեսանք արձանագրությունից, Գեորգի Գ հատուկ հրովարտակով եկեղեցուն է նվիրում գյուղեր ու այգիներ: Գալով Հաղարծին՝ Խաչատուրը նախաձեռնում է լքված ու ամայի դարձած վանքի բարեկարգումը, ծավալում հասարակական, քաղաքական, հոգևոր և մանկավարժական բեղմնավոր գործունեություն: 1184-ին նա Սուքիաս Արցախեցու հետ վերանորոգում է սելջուկների արշավանքներից ավերված վանքը: 1194 թվականին, համաձայն եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրության, Հարբի որդի հալթի միջոցներով կառուցվում է Կաթողիկե եկեղեցին. «Ի թուին ՈՍԳ (1194) յիշխանութեան Իւանէի եւ յառաջնորդութեան Խաչատուր վարդապետին եւ՝ հալթ Հարբա որդի շինեցի զեկեղեցիս վասն իմ հոգոյս փրկութեան»<sup>24</sup>:

Ե՛վ Կրիկիայում, և՛ բուն Հայաստանում զարգանում են վանքերին կից բարձրագույն տիպի դպրոցները, բացվում են երաժշտական արվեստի մասնա-

<sup>21</sup> Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 211:

<sup>22</sup> Նույն տեղում, Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հ. 2, էջ 473:

<sup>23</sup> Ն. Թահմիզյանը Խաչատուրին անվանում է Տարոնեցի: Տե՛ս Ն. Թահմիզյան, «Խաչատուր Տարոնեցին և հայոց պատարագի նախերգը», էջմիածին, 1975, ԺԱ, էջ 46-52, նույնի՝ «Հաղարծինի վանքը և Խաչատուր Տարոնեցի երաժիշտ վարդապետը», Գիտական աշխատությունների միջբուհական ժողովածու, ք. 1, Երևան, 1975:

<sup>24</sup> Դիվան, պրակ VI, էջ 52:

գիտացված կենտրոններ: Ծաղկում է երաժշտական մշակույթը: Հանդես են գալիս ետնորհալիական շրջանի երաժշտական արվեստի գիտականեր, ինչպես ներսես Լամբրոնացին, Գրիգոր Սկևռացին, Հակոբ Կլայեցին Կիլիկիայում, Հովհաննես Սարկավազը, որը գլխավորում էր Անիի դպրոցը և շնորհալի երաժիշտ էր, «ընտրեալ երաժիշտ» Թորոսը՝ հարբերդում<sup>25</sup>, «ընտիր բեմբական և անյաղթ երաժիշտ» Հովհաննեսը՝ Վանում<sup>26</sup>, Հովասափը՝ Կարինում<sup>27</sup>, գանձասաց Մխիթար Այրիվանեցին<sup>28</sup>, Եղիան՝ Հավուց թառում, որ կարգավորեց իր եկեղեցու պաշտամունքային արարողությունը<sup>29</sup>, երաժիշտ-բանաստեղծ Վարդան Արևելցին, երաժիշտ-տեսաբան Հովհաննես Պլուզ Երզնկացին<sup>30</sup>, Գրիգոր Տաթևացին, որ «ուսուցանէր երգիչ վարդապետաց գերաժշտութիւնս քաղցրալուր ձայնի եղանակաւ»<sup>31</sup>, Հաղարծինում հաշատուր Տարոնացին էր: Գերազանց տիրապետելով հոգևոր երաժշտության կիլիկյան դպրոցի ավանդներին՝ հաշատուրը վանքին կից հիմնադրում է երաժշտական մասնագիտացված դպրոց, ապահովում սովորելու պայմաններ՝ իր շուրջը համախմբելով բազմաթիվ աշակերտներին: հաշատուրի դպրոցը իր ուսուցման մակարդակով ու որակով չէր զիջում Կիլիկիայի և Արևելյան Հայաստանի նմանատիպ նշանավոր կենտրոններին: Իբրև շնորհաշատ երաժիշտ և գիտնական՝ նա շրջում է արևելքի երկրներում, հավաքում, մշակում և Հայաստան է բերում այնպիսի խազեր, որ մինչ այդ Հայաստանում չէին եղել: «Սա եբեր զխազն ի կողմանս յարևելից, զանմարմին եղանակսն ի մարմին ածել, զարարեալսն յիմաստնոց, որ ցայն ժամանակս չև էր սփռեալ ընդ աշխարհս: Սա եկեալ գրեաց և ուսոյց բազմաց և բազում հանգիստ եղև ի ծանր աշխատութեանցն», – գրում է Կիրակոս Գանձակեցին<sup>32</sup>: Տարոնացին Կիլիկիայում խմբագրված խազագրված երգարանները բերում և տարածում է Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջաններում<sup>33</sup>: Հաղարծինի դպրո-

<sup>25</sup> Բ. Սարգսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ. Ա. Վենետիկ, էջ 399-400:

<sup>26</sup> Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 442:

<sup>27</sup> Ն. Թահմիզյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V-XV դարերում, Երևան, 1985, էջ 39:

<sup>28</sup> Ն. Թահմիզյան, «Մխիթար Այրիվանեցին և Ավագ հինգշաբթի օրվա «Սիրտ իմ սասանի» գանձ-երգը», Հայկական արվեստ, 1983, ք. 2 էջ 33-35:

<sup>29</sup> Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 172:

<sup>30</sup> Շարական հոգևոր երգոց, Կ. Պոլիս, 1815, էջ 5:

<sup>31</sup> Լ. Խաչիկյան, «Գլավորի համալսարանը և նրա սաների ատենախոսությունները», Աշխատություններ, Բ. Ա. Երևան, 2012, էջ 307:

<sup>32</sup> Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 211:

<sup>33</sup> Ն. Թահմիզյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V-XV դարերում, էջ 278:

ցում Տարոնացին ուսուցանում էր երաժշտություն և իմաստասիրական գիտություններ, ուշագրություն էր դարձնում հատկապես երաժշտական արվեստի կատարելագործմանը, նոր մակարդակի ու որակի է հասցնում պաշտոններգության կատարումը, կանոնավորում է հայկական ձայնագրությունը, բարեփոխում է Պատարագը: Խաչատուր Տարոնացին գրել է նաև գանձեր ու շարականներ: Նրա ամենանշանավոր ստեղծագործությունը «Խորհուրդ խորին» զգեստավորման շարականի «յոյժ ծանր» տարբերակն է<sup>34</sup>, որ առաջին անգամ նա կատարել է բարձրաստիճան հոգևորականների ներկայությամբ Լոռեում Զաքարե իշխանի հրամանով մատուցված բացօթյա պատարագի ժամանակ<sup>35</sup>:

Հայտնի չէ, թե քանի տարի է կրոնավորել Խաչատուրը Հաղարծինի վանքում: Վիմագիր արձանագրությունները բազմիցս հիշում են նրան՝ իբրև միաբանության առաջնորդի, որի վանահայրության տարիներին վանքն ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ, կատարվել են շինարարական աշխատանքներ, իսկ Գանձակեցին նրան համարում է ժամանակի երևելի երաժիշտներից մեկը, որը շատ մեծ ներդրում ունեցավ Հաղարծինի դպրոցի ճանաչման գործում: Խաչատուրին առաջին անգամ տեսնում ենք 1184 թվականին, երբ նա վերանորոգում է թշնամու ասպատակություններից ավերված վանքը, իսկ մահը պետք է լինի 1205-1206 թվականներին, որովհետև գավիթի մուտքի նվիրատվական մի արձանագրության մեջ 1206 թվականին վանքի առաջնորդ է հիշվում տեր Ստեփանոսը<sup>36</sup>: Տարոնացին վախճանվել է Հաղարծինում և այնտեղ էլ թաղվել<sup>37</sup>:

Հաղարծինի գրչության կենտրոնի վաղ շրջանի վերաբերյալ տեղեկությունները սահմանափակվում են Խաչատուր Տարոնացու մասին եղած տվյալներով և եկեղեցու որմերին պահպանված երկու արձանագրությամբ: Այս շրջանից որևէ ձեռագիր հուշարձան մեզ չի հասել, և չունենք գրավոր տեղեկություն այն մասին, որ Տարոնացու դպրոցում նաև ձեռագիր մատյաններ են օրինակվել: Բայց նկատի ունենալով այն, որ Խաչատուրը արևելքից բերված խազագրված երգարանները, կամ ինչպես Գանձակեցին է ասում, խազերը ջանա-

<sup>34</sup> Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, Վաղարշապատ, 1878, էջ 192, Գ. Ավետի-  
ֆեան, Բացատրութիւն շարականաց, Վեներտիկ, 1786, էջ 584-585, Հ. Անասյան, Հայկական  
մատենագիտություն, Բ. Ա. Երևան, 1959, էջ LXVIII:

<sup>35</sup> Մ. Զաւյան, Հայոց պատմություն, Բ. Գ, էջ 179-182:

<sup>36</sup> Գիվան, պրակ VI, էջ 24:

<sup>37</sup> Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 211:



սիրաբար տարածում էր Հայաստանի հոգևոր կենտրոններում, պետք է հոգար նաև երաժշտածիսական այդ ժողովածուները բազմացնելու, ինչու ոչ խմբագրելու և լրացնելու մասին: Իսկ Հաղարծինի պարագայում դրանք առավել քան անհրաժեշտ էին: Այլ խնդիր է, որ այս կենտրոնից որևէ ձեռագիր մեզ չի հասել: Այն, որ ձեռագիր մատյանները անչափ արժևորվել են Հաղարծինում, երևում է գավիթի արևելյան պատի որմնասյուները միացնող կամարների վրա պահպանված նվիրատվական երկու արձանագրություններից, որոնց համաձայն, նվիրատուները նաև թանկարժեք ձեռագիր մատյաններ ու իրեր են նվիրել եկեղեցուն: Գրանցից մեկը 17 տողից բաղկացած մի արձանագրություն է, ըստ որի՝ Ներսես քահանան ոսկով ու արծաթով զարդարված մի Ավետարան է նվիրել Սբ. Գրիգոր եկեղեցուն. «Ես՝ Ներսես քահանայ ետու զաւագ Աւետարանս ի Սուրբ Գրիգորս զարդարել յոսկո եւ յարծաթո»<sup>38</sup>: Երկրորդ արձանագրությունը 1217 թվականին թողել են Հովհաննես և Սարգիս քահանաները: Նրանք Սբ. Գրիգոր եկեղեցուն նվիրել են թանկարժեք մասնատուփ, շուրջառ և մեկ Ավետարան. «Ես՝ Յոհանէս եւ Սարգիս քահանայք տուաք ի Սուրբ Գրիգորս զանգին մարգարիտն զաւագ մասն, Ա. շուրջառ, եւ Ա. Աւետարան»<sup>39</sup>:

Հաղարծինի վանքի երկրորդ բեղուն շրջանը Հովհաննես Արմանեցու առաջնորդության տարիներն էին: Նա 1248 թվականին սրբատաշ քարերով կառուցել է տալիս նշանավոր սեղանատունը: Սեղանատան երդիկին և հարավային մուտքին պահպանված արձանագրությունների համաձայն՝ այն կառուցել է ճարտարապետ Մինասը, աշխատանքներին մասնակցել են Գրիգորեսը և Մուսեսը, իսկ կառուցման ծախսերը հոգացել է Կուտա անունով մի հոգևորական. «Ի թվին ՌՂԷ (1248) յառաջնորդութեան Յովաննիսի վարդապետի ի շինութեան աստուածաշէն տանս եւ ես՝ Կուտաս, արարող սնունդ սրբոցս ետու աւգնութիւն տրապիագիրս»<sup>40</sup>: Չունենք որևէ տեղեկություն այն մասին, որ Արմանեցու ժամանակ Հաղարծինի դպրոցը շարունակել է իր գործունեությունը: Սեղանատան կառուցումից կարճ ժամանակ անց Հովհաննես Արմանեցին տեղափոխվում է Գետիկավանք, դառնում վանքի առաջնորդ, իսկ 1256 թվականին եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց հետո վերջնականապես հաստատվում է Հաղարատում: Այս մասին գրում է Կիրակոս Գանձակեցին. «Տէր Յովհաննէս Արմա-

<sup>38</sup> Գիվան, պրակ VI, էջ 41:

<sup>39</sup> Նույն տեղում, էջ 36:

<sup>40</sup> Նույն տեղում, էջ 58:

նեցին, որ և Հաղարծնին էր առաջնորդ, և ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս յեօթն հարիւր հինգ թուականին (1256): Սա շինեաց ի Հաղարծինն զսեղանատունն երևելի սրբատաշ վիմօք, և ապա գնաց ի մեծ աթոռն ի Հաղբատ»<sup>41</sup>:

Ի՞նչ ձեռագրական ժառանգություն ենք ստացել Հաղարծինից:

Հաղարծինում գրված և մեզ հասած միակ ձեռագիրը ԺԳ դարից է: Այն պահվում է Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց վանքի մատենադարանում<sup>42</sup>: Մատյանը երկաթագիր մագաղաթյա Ավետարան է, կաշեկազմ՝ վրան Հարություն և Խաչելություն արծաթյա քանդակներով: Հուսկի որդի Աստվածատուրը 1284 թվականին Ավետարանը օրինակել է Գրիգոր քահանայի խնդրանքով և գրչության տեղը նշել՝ Հաւարծին. «Ի թուականութեանս Հայոց ՁԼԳ (1284) գրեցաւ Աւետարանս Յոհանու... ի վանս Հաւարծին կոչեցեալ՝ ընդ հունանեաւ Սուրբ Գրիգորին մեր Լուսաւորչի, ի ձեռն անարժան ծառայի Տեառն եւ անպիտան քահանայ Աստուածատրոյ՝ Յուսկայ որդոյ, եւ գրեցաւ հրամանաւ եւ արդեամբք սուրբ եւ պատուական քահանայի Գրիգոր անուն կոչեցեալ»<sup>43</sup>: Գրիչը հիշատակարանում խնդրում է հիշել Գրիգոր քահանային, նրա կնոջը՝ Տիրանցին, մորը՝ Մարիամին, ինչպես նաև Մխիթարին և Նահապետին՝ իբրև արժանավոր քահանաների, Փթութին, որ մատյանի գրության ժամանակ «վասն յիշատակի հոգոյ իւրոյ» օժանդակել է գրչին: Աստվածատուրը խնդրում է անմեղադրություն, որովհետև գրչության ու մանրանկարչական արվեստում չունի բավարար գիտելիքներ. «Խոշորութիւն գրոյս անմեղադիր լերուք, աղաչեմ, եւ եթէ սխալանս ինչ գտանէք, ուղղեցէք աննախանձաբար, գիտեք զի ամենայն մսեղի տկարանայ ի գործս իւր: Հասու մարդ որ տեսնուս, վասն նշանացս մի մեղադրել, զի ոչ ուսեալ էի, եւ ոչ այլ նկարել, այդ չափ կարացի»:

Ունենք ևս երկու ձեռագիր մատյան, որոնք թեև գրվել են այլ վայրերում, բայց կազմվել ու նկարագրվել են Հաղարծինում:

1296 թվականին Բարջանջ գյուղում Իշխան սարկավագի խնդրանքով Անանիա սարկավագի օրինակած Մաշտոցը 1429 թվականին Հաղարծինում

<sup>41</sup> Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 223, Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջվիածին, 2001, էջ 1951:

<sup>42</sup> Եղմ. 2905, թերթ՝ 298, նյութ՝ մագաղաթ, 16,5 x 12,5, գիր՝ երկաթագիր, տող՝ 17: Տե՛ս Ն. առք. Պողոսեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Թ, Երուսաղէմ, 1979, էջ 105: Ձեռագրի նկարագրությանն ավելի վաղ անդրադարձել է նաև Ա. Սյուրմեյանը: Տե՛ս Ա. Սյուրմեյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի, հ. Ա, 1948, էջ 359:

<sup>43</sup> Ա. Մաքևոյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 560:

կազմել է Սարգիս սարկավազը և տեղը կոչել Աղրծին. «Ես՝ մեղայապարտ Սարգիս սարգաւակս, որ կազմեցի Մաշտոցս ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց... ի հովանեաւ Սուրբ Աստուածածին, որ կոչի յԱղրծին»<sup>44</sup>: 1511 թվականին Մանուել քահանայի խնդրանքով Գրիգոր գրչի՝ Սոթա գյուղաքաղաքում օրինակած Ավետարանը 1627 թվականին Հաղարծինում նկարագարդել ու կազմել է Հովհաննես վարդապետը<sup>45</sup>:

Մոնղոլ-թաթարական արշավանքներից հետո լքվում ու ամայանում է վանքը և կրկին վերահաստատվում միայն Ժէ դարում: Վանական համալիրում կատարվում են նորոգչական աշխատանքներ: 1681 թվականին Սբ. Աստվածածին և Սբ. Գրիգոր եկեղեցիները վերանորոգվում են թիֆլիսեցի Չիթաղյանների ու փահրապատեցի հոջագյուլի որդիների միջոցներով, իսկ Գրիգորը և Դավիթը հոգում են գմբեթի ծախսերը<sup>46</sup>: Հակոբ եպիսկոպոսի առաջնորդութան տարիներին թիֆլիսեցի Հոգիչանի որդիները և թոռների միջոցներով էլ վերակառուցվում է Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին<sup>47</sup>:

ԺԹ դարում կրկին ամայանում է վանքը՝ վերածվում անասնագոմի ու ավազակների կացարանի<sup>48</sup>: 1895 թվականին Կայսնո գավառի երբեմնի գեղեցկուհին վերջնականապես լքվում է և դադարում հոգևոր կենտրոն լինելուց:

Ամփոփենք՝ Հաղարծինի վանքը միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային և ուսումնական նշանավոր կենտրոններից է, որի ծաղկումը եղավ ԺԲ-ԺԳ դարերի սահմանագծին՝ ռաբունապետ Խաչատուր Տարոնացու առաջնորդութան տարիներին: Հաղարծինում Խաչատուրը ծավալում է շինարարական, հասարակական-քաղաքական, գիտական-մանկավարժական բուռն գործունեություն: Քաջածանոթ լինելով հոգևոր երաժշտության Կիլիկյան դպրոցի ավանդներին՝ նա արևելքից Հայաստան է բերում խազերը, վանքին կից բացում երաժշտական մասնագիտացված դպրոց, ապա տարածում խազերը Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջաններում: Հաղարծինի վանական համալիրի պատմության երկրորդ շրջանը կապվում է Հովհաննես Արմանեցու անվան հետ: Վերջինս 1254 թվականին տեղափոխվում է Գետիկավանք, իսկ 1256 թվականին եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց հետո վերջնականապես հաս-

44 ՄՄ 1028, թերթ՝ 176, նյութ՝ թուղթ, 16,2 x 12,2, գիր՝ բյուրգիր, տող՝ 18-19:

45 ՄՄ 10162, թերթ՝ 105, նյութ՝ թուղթ, 16,4 x 12,5, գիր՝ բյուրգիր, տող՝ 18:

46 Գիվան, պրակ VI, էջ 48:

47 Նույն տեղում, էջ 55:

48 Գ. արք. Սմբատեան, Տեղագրութիւն ..., էջ 185:

տատվում է Հաղբատում: Հաղարծինն ունեցավ իր վերելքի ու վայրէջքի շրջանները: Երբեմնի հռչակ ունեցող կենտրոնը մոնղոլ-թաթարական արշավանքներից հետո աստիճանաբար լքվում ու ամայանում է: Հաղարծինից մեզ հասած միակ ձեռագիր մատյանը 1284 թվականին Հուսիկ որդի Աստվածատուրի ձեռամբ գրված երկաթարգիր մագաղաթյա Ավետարան է, որը պահվում է Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց մատենադարանում:

TAMARA MINASYAN

### L'ÉCOLE MONASTIQUE DE HAGHARDZINE

**Mots-clés :** Khatchatour Taronatsi, neume (khazes), Hovhannes Armanétsi, Nor Guétik, la province de Kayen, Dzorapor, Guévork III, Haghardzine.

Le monastère de Haghardzine a été l'un des célèbres centres spirituels, culturels et pédagogiques de l'Arménie médiévale, dont l'épanouissement coïncide avec les années du prieuré de Khatchatour Taronatsi (1184-1205/1206). À Haghardzine, Khatchatour a déployé d'importantes activités de bâtiment, ainsi que publiques, politiques, scientifiques et pédagogiques. Étant bien au courant des traditions de l'école cilicienne de musique religieuse, il a fait venir des notes (khazes) d'Orient en Arménie, ouvert une école musicale professionnelle, puis il a propagé les khazes dans les régions du nord-est de l'Arménie. Taronatsi accordait une attention particulière au perfectionnement de l'art musical et il a fait accéder à un nouveau degré et une nouvelle qualité l'exécution de la Liturgie, il a introduit un ordre dans l'inscription de la musique arménienne et réformé la Messe. Son œuvre la plus connue est l'hymne Mystère profond pour l'habillement, qu'il a chanté pour la première fois en présence du haut Clergé à Loré, lors de la Messe servie en plein air sur l'ordre du prince Zakaré.

La deuxième période de l'histoire du complexe monastique de Haghardzine est liée au nom de Hovhannes Armanétsi. En 1254, ce dernier s'est installé au monastère de Guétikavank, puis en 1256, après avoir été ordonné évêque, il s'est définitivement établi à Haghardzine. Haghardzine a eu des périodes de haut et de bas. Ce centre jadis glorieux a été abandonné à l'époque des incursions des Tatares et des Mongols et s'est vidé. Un unique manuscrit nous est parvenu de Hagh-

dzine en tant que centre de manuscrits et d'enseignement: c'est un Évangile en parchemin écrit en 1284 en onciales par Astvatzatour, fils de Housik ; il est actuellement conservé à la bibliothèque du monastère Saint-Jacques de Jérusalem.

**ТАМАРА МИНАСЯН**

### **МОНАСТЫРСКАЯ ШКОЛА АГАРЦИНА**

**Ключевые слова:** Хачатур Таронаци, невмы (хазы, армянские музыкальные знаки), Ованнес Арманеци, Нор Гетик, провинция Кайен, Дзорапор, Геворг III, Хагарцин.

Агарцинский монастырь – один из знаменитых духовно-культурных и учебных центров средневековой Армении, расцвет которого пришелся на годы предстоятельства Хачатура Таронаци (1184-1205/1206 гг.).

В Агарцине Хачатур развернул бурную строительную, общественно-политическую и научно-педагогическую деятельность. Будучи прекрасно знаком с традициями киликийской школы духовной музыки, он “с Востока” привез в Армению невмы (хазы), открыл профессиональную музыкальную школу, а затем распространил хазы в северно-восточных регионах Армении. Таронаци обращал особое внимание на усовершенствование музыкального искусства, поднял на новый уровень и придал новое качество исполнению литургии, упорядочил армянское нотное письмо, преобразил обедню. Его самое известное произведение – гимн на облачение священников перед литургией “Глубокое таинство”, которое он впервые исполнил в присутствии высокопоставленных духовных лиц в Лоре, во время обедни, которую отслужили на открытом воздухе по приказу князя Закаре.

Второй период истории монастырского комплекса Агардзин связан с именем Ованнеса Арманеци. Последний в 1254 г. перебрался в монастырь Гетикаванк, а в 1256 г., после возведения в сан епископа, окончательно обосновался в Агарцине. Агардзин имел свои периоды взлёта и падения. Некогда прославленный центр во время татаро-монгольских завоеваний был заброшен и опустел. Из Агардзина, как рукописного и учебного центра, до наших дней дошла одна-единственная рукопись – Евангелие на пергаменте, написанное в 1284 г. уставным письмом сыном Усика Аствацатуром, ныне хранящееся в монастыре Св. Якова в Иерусалиме.